40 jaar!

Belgisch-Nederlands Boekbandengenootschap

kennisnetwerk voor boekbanden en hun materialiteit

De oudste boekband uit de Lage Landen

Prijsvraag ter ere van het 40-jarig jubileum
van het Belgisch-Nederlands Boekbandengenootschap

Juryrapport

Juryleden

Lieve Watteeuw

Ludo Vandamme

Elizabet Nijhoff Asser

Jurjen Munk

Meegelezen door

Jan Storm van Leeuwen

Inhoudsopgave

1. Introductie **3**
2. Afbakening en verantwoording **4**
Begrenzingen van de zoektocht naar de oudste boekband in de Lage Landen 4
3. Laureaat de oudste boekband uit de Lage Landen **8**
KBR Ms. 8380+9012 Karolingische platten in Romaanse binding 8
4. Twee kanshebbers **12**
KB Ms. 78 D 45 Hulselband met tongkapitaal 12
OB Brugge Ms. 029 Boekband in zeehondenleer 14
5. Eervolle vermelding: oudste verzameling boekbanden **16**
Ten Duinen / Ter Doest 16
6. Eervolle vermelding: oudste boekbinders **17**
Rembertus ter List (?-1415) 17
Piérart dou Tielt (jaren actief: ca. 1325-1355) 18
Geraadpleegde literatuur **21**
Bibliografie oudste boekbanden uit de Lage Landen 21
Bijlage 1: overzicht inzendingen **23**
Bijlage 2: toelichtingen van de inzenders **27**
Suzan Folkerts, Athenaeumbibliotheek Deventer, 110 E 15 KL 27
Evelien Hauwaerts, Openbare Bibliotheek Brugge, Ms. 029 27
Bart Jaski, Universiteitsbibliotheek Utrecht, Hs. 158 28
Jan Pauwels, KBR, ms. 1831-33, 5413-22, 8380 + 9012 & 14970 28
Daniël Ermens, met informatie van Jan Storm van Leeuwen, collectie Ruusbroecgenootschap 29
Robert Arpots, Abdijbibliotheek Berne , AvB1500040 29
Jan Storm van Leeuwen, KBR, Ms. II 1010, V.D.G. 1172 & KB, 78 A 29 30
Steven van Impe, Hendrik Conscience Antwerpen 31
Marijn de Valk, Zeeuws Archief Middelburg 31
Emy Thorissen Brabant-collectie Tilburg 32
Bijlage 3: De boekbandenslinger **32**

1. Introductie

Op 31 maart 2024 was het precies veertig jaar geleden dat de eerste leden zich met elkaar verbonden in het Belgisch-Nederlands Boekbandengenootschap. Ter ere van het jubileum heeft het Genootschap een prijsvraag uitgeschreven:

Wat is de oudste boekband uit de Lage Landen op jouw boekenplank?

We hebben dit jaar alle bibliothecarissen van privé- en publieksbibliotheken opgeroepen ons te berichten over hun oudste boekband uit de Lage Landen met een foto, titel, en bewaarplaats. Hier is enthousiast gehoor aan gegeven met bijna 40 inzendingen uit België en Nederland. De bekendmaking van de laureaat vond plaats op 22 november 2024 op het jubileumcongres: 40 jaar Belgisch-Nederlands Boekbandengenootschap — nieuwe perspectieven op een rijk verleden.

Het bepalen van de oudste boekband uit de Lage Landen is niet zomaar een uitgemaakte zaak. In de eerste plaats omdat we specifiek op zoek waren naar boekbanden die zijn gemaakt *in* de Lage Landen. Daardoor vallen oude boekbanden die worden bewaard in Nederlandse of Belgische collecties, maar elders zijn vervaardigd, buiten beschouwing. Daarnaast, zoals duidelijk zal worden in de volgende sectie “Afbakening en verantwoording”, bleek een heldere afbakening van de Lage Landen in een historisch perspectief noodzakelijk voor het beantwoorden van de prijsvraag.

In onze zoektocht naar de oudste boekbanden gaat het niet alleen om de parels maar vooral om het proces. Door te zoeken naar de oudste, vonden we een hele collectie prachtige oude banden, en ontstond er hernieuwde aandacht voor het historische onderzoek naar boekbanden bij conservatoren en verzamelaars. Behalve naar de rijkelijk gevulde boekenplanken van de grote instituten, heeft het ons ook geleid naar enkele oude boekbanden die in huiselijke kringen de planken verrijken.

De zoektocht begon met kandidaten als de Nag Hammadi Codex, de Codex Eyckensis ende Lebuïnes Codex, maar deze vielen qua herkomst al snel buiten de geografische grenzen.[1] Aan welke tijd moeten we dan wel denken bij de oudste boekband? De eerste boekbandhistoricus W.H. James Weale (1832-1917) die speciaal aandacht gaf aan de boekband uit de Lage Landen stelde zelfs dat in deze cultuurregio geen boekbanden bestaan met “artistic merit” ouder dan de 14de eeuw.[2] Zoals u in dit juryrapport kunt lezen, heeft de prijsvraag tot verrassende (her)ontdekkingen geleid, die de stelling van Waele met zekerheid ontkrachten.

Graag wil de jury alle inzenders bedanken voor hun bijdragen en enthousiasme voor de prijsvraag. In het bijzonder wil de jury hier Jan Storm van Leeuwen noemen als dank voor zijn adviezen en reacties.

Namens de juryleden,

Elizabet Nijhoff Asser en Jurjen Munk,

Nijmegen, 22 november 2024

[1] Jurjen Munk, “Prijsvraag”, *De Boekenwereld* 39 (4), 2023, pp. 90-92.
[2] W.H. James Weale, *Bookbindings and Rubbings of Bindings in the Victoria and Albert Museum,* (London: The Holland Press, 1898), li.

2. Afbakening en verantwoording

Begrenzingen van de zoektocht naar de oudste boekband in de Lage Landen

Vrij snel nadat we de eerste inzendingen ontvingen, ontstonden discussies binnen de jury over de grenzen van de prijsvraag. Waar beginnen en eindigen de Lage Landen eigenlijk? En wat doen we met boekbanden uit de Lage Landen in buitenlandse collecties? De eerste en belangrijkste beperking die de jury zichzelf heeft opgelegd, is dat we ons beperken tot wat is ingezonden. Boekbanden die niet zijn ingezonden, zijn niet meegewogen in de beoordeling. De vele boekbanden uit de Lage Landen die zich in buitenlandse collecties bevinden en die niet zijn ingezonden, zijn dus vooralsnog buiten beschouwing gelaten.

Uit de Lage Landen

Bij de afbakening van de Lage Landen, dachten we aanvankelijk aan het taalgebied van de Lage Landen waarin een Vlaming, een Brabander of een Hollander als binder actief zou zijn geweest, maar al snel bleek hoe complex deze afbakening is. Hadden we maar eerder aan 'Hebban olla vogala nestas…' (de oudste tekst in het Nederlands) gedacht: Deze tekst is geschreven rond 1085 in een Oudengels prekenhandschrift in Oxford door een Vlaamse monnik in een klooster in Kent, in het zuidoosten van Engeland. Men twist nog steeds over of het echt Oudnederlands, West-Vlaams of Oudengels, of misschien toch Oudfries is? Kortom, vaststellen wat precies het taalgebied van de Lage Landen door de geschiedenis heen is geweest, vraagt nader historisch onderzoek.

Het taalgebied in de 12de eeuw was nog niet homogeen. Er zijn vele volkstalen en dialecten. Gedurende de Middeleeuwen gebruikte men 'Diets' om aan te geven dat het om de volkstaal ging en niet om het Latijn of om het Frans (Walsch) van de burgerij. Pas met de uitgave van de Statenbijbel in Dordrecht in 1637 en de verspreiding daarvan kan men van een meer homogene taal in de Noordelijke Nederlanden spreken, die geschreven is in een Brabants-Hollandse mengtaal. Tot circa 1400 bleven vooral Brabantse, Gelderse, Limburgse en Vlaamse teksten bewaard; daarna ook Hollandse en Utrechtse. In de loop van de 16de eeuw maakt de term 'Diets' langzaam plaats voor "Nederlands'.[3] Het taalgebied van de Lage Landen impliceert dus geenszins een homogene populatie door de eeuwen heen. Toch biedt de term een houvast om zonder landsgrenzen een culturele groep te bestuderen.

Er zijn inzendingen uit Soissons en Reims die wat de jury betreft duidelijk te Frans zijn om in aanmerking te komen voor Lage Landen. Maar wat te doen met grensregio's als Henegouwen of Frans-Vlaanderen? Een inzending uit de stad Sint Omaars, bijvoorbeeld, met de belangrijke Sint-Bertijnsabdij die nu in het hedendaagse Frankrijk ligt, lag in de 10-12de eeuw in het Graafschap Vlaanderen. Het is pas in 1678 bij de Vrede van Nijmegen afgestaan aan Frankrijk. Maar er is nog tot in de 19de eeuw Vlaams gesproken in delen van de stad.[4] Voor de prijsvraag heeft de jury daarom besloten om bij twijfel een ruime interpretatie van de geografische afbakening van het historische Nederlands taalgebied in Noord Europa te kiezen. Het taalgebied is dus een middel om een beeld te vormen van de cultuurregio Lage Landen. Als er geen aanwijzingen zijn om de oorsprong van een boekband binnen de Lage Landen te plaatsen, dingt de band niet mee voor de titel. Dit is met name

[3] https://www.de-lage-landen.com/?s=sint+omaars Wikipedia, gezien 25-10-2024
[4] Geschiedenis van de opkomst van vorstendommen en steden in de Lage Landen - Wikipedia, gezien 25-10-2024

van belang voor nummers 2 en 3 van de lijst (bijlage 2). Alle 40 inzendingen, van binnen en buiten de Lage Landen, zijn opgenomen in de boekbandenslinger in bijlage 2 en 3.

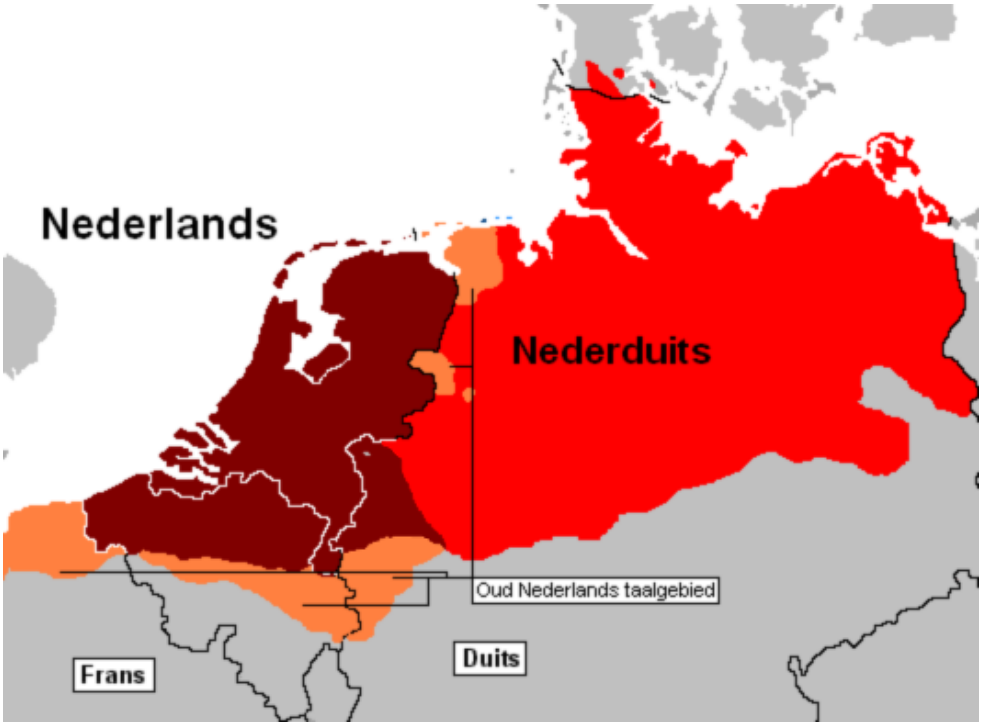

Het donkerrode en oranje gebied zonder harde grenzen zijn de grenzen van de Lage Landen voor deze prijsvraag. Door Clockwork Orange op de Nederlandstalige Wikipedia, Publiek domein, link.

Over de datering

Er zijn verschillende en technische methoden voor het onderzoek naar de oudheid van boekbanden. Hierin heeft de jury met praktische beperkingen te maken. Zo is natuurwetenschappelijk onderzoek aan de banden, denk aan dendrochronologisch onderzoek van het hout of proteïne-onderzoek van het leer of perkament, voor deze prijsvraag qua kosten en tijd niet haalbaar. We zijn echter overtuigd dat deze methoden in de toekomst tot nuttige en nieuwe inzichten zullen leiden. De jury heeft voor het bepalen van de winnaar onderzoek gedaan naar de bindtechnieken, herkomstgegevens en materiële consistentie. Daarbij is gebruikgemaakt van de technische en historische expertise van de juryleden en de inzenders, waaronder boekhistorici, conservatoren en restauratoren. Bij de datering van de technieken wordt met name teruggegrepen op het boekbandonderzoek uit publicaties van J. Szirmai (1999) en L. Gilissen (1983). De stijlkenmerken die Szirmai onderscheidt (Karolingisch, Romaans, en Gotisch) zijn leidend voor de datering in deze prijsvraag. Kenmerken die belangrijk zijn voor deze stijlgroepen staan in de tabel hieronder.

De inzendingen waren veel ouder dan we hadden verwacht, namelijk Karolingisch of Romaans uit de tiende-twaalfde eeuw. Dit zijn banden die al veel hebben meegemaakt en dus ook veel veranderingen hebben ondergaan. Ondanks dat hebben ze voldoende authentieke bandonderdelen, om mee te kunnen dingen naar de oudste boekband van de Lage Landen.

Manuscripten lagen meestal niet lang onbeschermd als een stapeltje perkament op een plank, maar werden snel ingebonden en van een band voorzien. Er zat een enorme tijdsinvestering in een

manuscript, dus dat wilde men wel snel beschermen.[5] Een boekband uit de twaalfde eeuw om een manuscript uit de negende eeuw is dus waarschijnlijk niet de eerste band die het manuscript omhult. Het kan dus zelfs zo zijn dat de band ergens anders gemaakt is dan waar de tekst geschreven is. Gedrukte edities daarentegen konden jaren verpakt op de plank blijven liggen totdat de uitgever ze eindelijk kon verkopen, al dan niet voorzien van een band. De oudste manuscripten die ingezonden zijn voor de prijsvraag, bestaan uit convoluten, dat wil zeggen meerdere handschriften in één band samengebonden. Dat maakte de handschriften iets goedkoper en kan ook betekenen dat de boeken al een eerdere band hebben gehad of dat de boekblokken toch wat langer ongebonden op de plank hebben gelegen.

Boekconstructiekenmerken door Szirmai en Gilissen bestudeerd:

Kenmerk	Karolingisch 800-1100	Romaans 1050-1175	Gotisch 1300-1600
Kloostercollecties:	130 banden uit St. Gallen	110 banden uit Benedictijns klooster St. Edmunds, en St. Salvator uit Schaffhausen	410 banden uit St. Gallen, Librije Zutphen
Platten:	12 mm dikke platten	11 mm dikke eiken platten, afgeronde kanten aan bovenzijde	dunnere platten die meer naar het boek gevormd worden en aan de buiten- en binnenzijde worden afgeschuind
	eiken kwartiers gezaagd	eiken kwartiers gezaagd	eiken kwartiers gezaagd
	geen overstek	geen overstek	overstekken
Bindingen:	voor het eerst door touwen ondersteund naaisel geknoopt op onderste plat	plataanhang aan voor- en achterzijde hetzelfde: vindt plaats na het naaien (gebruik naaibank)	3-4 bindingen: correlatie tussen hoogte rug en aantal bindingen
	touwen gaan door platkant rugzijde	riemen gaan door kanten van plat aan rugzijde	riemen of touwen gaan over de kant aan voorzijde het plat in. vr. 14de eeuw
	voorzijde: V-vormige uitsnede	veel gebruik van wiggen en spijkers	twee keer door het plat heengeregen bindingen, vastgezet met houten wig
	achterzijde: rechte uitsnede om het touw in te laten		
	bindingen van touw, 10% wit leer	dik aluingelooid leer, gespleten over lengte richting	vanaf 1450 weer touw als binding; in Eng. pas na 1575 vaak gedraaide

[5] NB. Er zijn voorbeelden van manuscripten die bijeen worden gehouden met een paar kleine steekjes. Wellicht was het de bedoeling deze later te vervangen. Die manuscripten bleven dan langer “ongebonden” (opmerking Jan Storm van Leeuwen).

			bindingen
Naaisel:	katernruggen ingesneden voor naaiposities 3x, behalve bij kettingsteek, span steek geen stijgende kettingsteek	ingekeept of gestoken (Eng.). Vlakke rug drie ondersteunde naaiposities, 2 keerpunten, kettingsteek of spansteek. 75% visgraatnaaisel; ook 25% rondslag, ook integraal naaisel. Meegenaaid kapitaal met soms ketting keerpuntsteek. Na 1200 meer rondslagnaaisel.	integraal naaisel, geen extra keerpuntkettingsteek. Voor het eerst enkele bindingen: 1448. Vroegste valse bindingen: 1442. ca. 1650 eerste spaartechnieken.
		katern bijeenhoudsteek	
	naaibegin: 1ste katern, bovenste plat		
Schutbladen:	veel variaties, niet hergebruikt	perkament over de inslagen met stijfsel	meer dan 40 variaties
Sneden:	sporen van trekmes, ook over platkanten, blanco	sporen trekmes ook op platkanten	
Kapitalen:	tong, met ondersteund of niet ondersteunde visgraatnaaisel op kop en staartsnede, randsteek om de tong	ook afgeschuinde plathoektunnel voor kapitaalkern	
Rugbeleg	ondersteuning van de plataanhang	twee-drie lagen chamoisleer en stijfel. Veel dikker. Extra laag voor tongkapitalen. Veel variatie in tongkapitaal.	
Bekleding:	Chamois leer (olielooing) of aluingelood van wild	Chamoisleer, paars of wittig schaap of geit. Soms met gesso gevuld, soms Sumac gelooid; hoek inslagen: diagonaal, met hoeklip of genaaid. Soms meerdere bekledingen over elkaar. Ook zijde, email en edelstenen.	voor het eerst kneepschouders na 1425
Sluitingen:	pin en oog riemsluiting	intrede klampsluiting, bolkopnagel, fenestrae op achterste plat	veel beslag, klampsluitingen

3. Laureaat de oudste boekband uit de Lage Landen

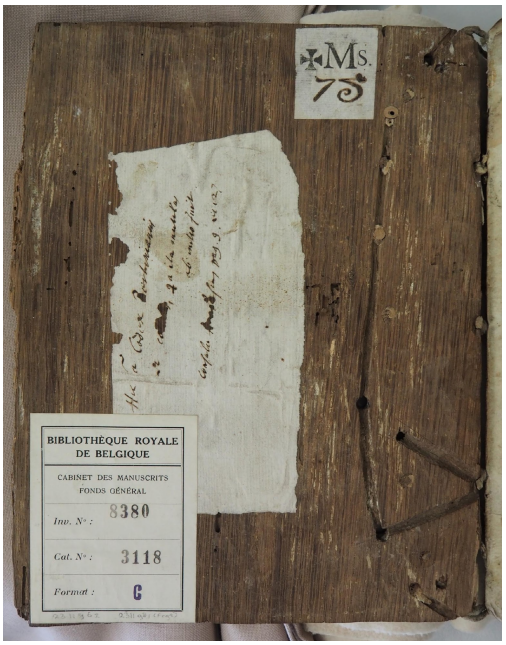

Achterplat buiten- en binnenkant

Voorplat buiten- en binnenkant

KBR Ms. 8380+9012 Karolingische platten in Romaanse binding

Titel:

Liber pontificalis.

Link catalogus

Datering:

- Manuscript, 900-1000
- Karolingische platten, 900-1100
- Romaanse herbinding, 1050-1175
- Aantekening van Heribert Rosweyde (1569-1629)

Herkomst:
Het boekblok is een convoluut van twee handschriften uit de 10e eeuw uit de abdij van Sint Bertijn in Sint Omaars. Sinds eind 16de of begin 17de eeuw bevindt het boek zich bij de Bollandisten Antwerpen. Aantekening van Heribert Rosweyde (1569-1629): binnenzijde van het voorplat: Hic est codex Bertinianus et co[nstat] quia ita mutilus ab initio fuit: “Dit is de Bertijnse codex, en deze blijft staan omdat deze vanaf het begin zo verminkt was.” Het boek bevindt zich nu in de Koninklijke Bibliotheek in Brussel.

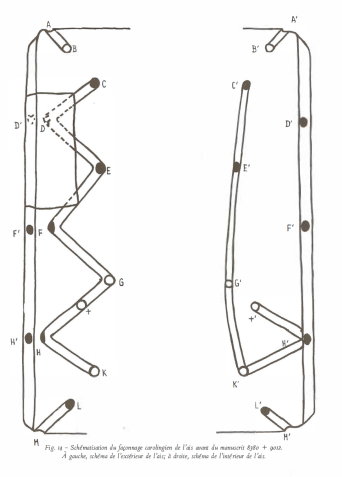

Karolingische aanrijging buitenkant en binnenkant voorplat, Gilissen (1983), 129.

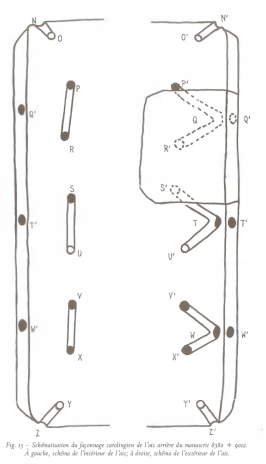

Romaanse aanrijging buitenkant en binnenkant voorplat, Gilissen (1983), 130.

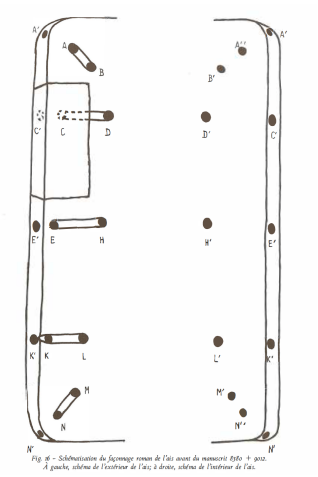

Karolingische aanrijging buitenkant en binnenkant achterplat Gilissen (1983), 131.

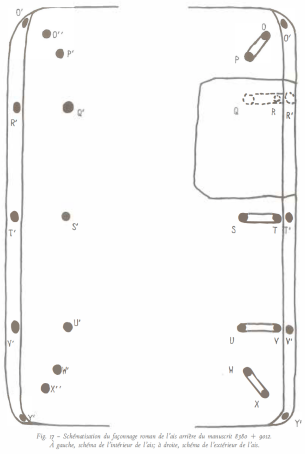

Romaanse aanrijging buitenkant en binnenkant achterplat Gilissen (1983), 132.

Inzender(s):

Jan Pauwels, Conservator handschriften en oude drukken KBR

July Van Malderen, Projectmedewerker conservator-restaurator KBR

Beschrijving boekband:
Literatuur: Gilissen, (1983), 122-136.

Boekblok:

- Schrift uit Sint Bertijnabdij in Sint Omaars uit de 10de eeuw
- Perkamenten bladen; 82 folio’s in 10 katernen
- Visgraatnaaisel op gespleten bindingen van aluin gelooid leer
- Latere toevoeging van blauw papier om laatste katern
- Er is lokaal een reparatienaaisel aanwezig

- Afmeting: 25 x 18 cm. Het boekblok is groter dan de platten. Het boekblok is in de hoogte en de breedte 5 mm groter dan de eikenhouten platten.

Constructie:

Algemene kenmerken:

- Er is een kapitaalsnede op de platkernen en boekblokken.
- Geen sporen van lijmresten.
- Veel houten peggen in de aanrijgingen.
- Bindingen zijn gebroken op de scharnieren bij voor- en achterplat.
- Het naaisel bestaat uit twee naaiingen: hoofdnaaisel met een keerpunt bij de kettingsteken en een naaigaren dat van de kettingsteek naar het kapitaal op de boeksnede gaat. In het stukje boven de kettingsteek zijn alle katernruggen tweemaal doorgestoken op willekeurige afstanden.

Karolingische kenmerken:

- Dikke eikenhouten platten zonder oversteek. Een indicatie dat het boek heeft gelegen in plaats van gestaan.
- V-vormige uitsnede aan voorplat en rechte uitsnede op achterplat om de touwen van de bindingen aan het bord te rijgen. Een van de oude aanrijggaten bevat nog een peg.
- Sporen van mogelijk tongkapitaal onder oude kapitaalaanrijging
- Vergissing bij de boorgaten binnenkant voorplat: te dicht op platrand waardoor de aanrijgtunnel is opengebroken.

Romaanse kenmerken:

- Uitsneden voor aluingelooide bindingen haaks op de scharniering.
- Drie dubbele aluingelooide bindingen aangeregen in de zijkanten van de platten
- Visgraatnaaisel
- Dubbele kapitaalkernen van aluin gelooid leer aangeregen in de zijkanten van de platten

De herbinding in Romaanse stijl is niet door de oude Karolingische aanrijggaten gedaan en er zijn nieuwe gaten voor de aanrijging van de kapitalen. Het is niet duidelijk waarom de oude gaten niet zijn hergebruikt. Kenmerkend voor de Karolingische bindwijze is dat de boeken niet genaaid werden op een naaibank. De bindingen werden voor het naaien door het onderste plat geregen en dit plat diende als onderbord voor het te naaien boekblok. Bij de herbinding is mogelijk wel een naaibank gebruikt en zijn de aluingelooide bindingen later aan de platten doorgeregen. July Van Malderen speculeerde dat in plaats van oude Karolingische aanrijggaten te gebruiken mogelijk nieuwe gaten zijn gemaakt omdat de bindingen te kort bleken na het naaien. Zeker is, dat als de oude aanrijggaten wel waren gebruikt, dat het zeer lastig zou zijn om de Romaanse hernaaiing te onderscheiden van een Karolingische naaiing, e.g. KBR ms. 5413-22.

Boekband:

- De perkamenten maculatuur met handschrift op de rug is nog niet gedateerd en laat gedeeltelijk los. Mogelijk is deze door de Bollandisten aangebracht in een poging de losse platten bij het boekblok te houden.
- Platten bestaan uit gekloofd en gedisseld eikenhout (kwartiers gezaagd).
- Sporen van prikgaatjes op de platten. July Van Malderen suggereerde dat dit ontstaan is bij de liniëring van het manuscript.
- Achterplat rugzijde kopse kant mist een deel en de kopse kant aan voorsnede van het voorplat mist een gedeelte. Binnenkant van de platten bevat meerdere latere etiketten.

Addendum van de inzender July Van Malderen:

“Voor ms. 8380+9012 proberen we nog te achterhalen wanneer het tweede onderdeel is toegevoegd. Wat we momenteel denken is dat deze katern gedurende een langere periode apart bewaard is en daarom voorzien van een kaftje in blauw papier dat ze (grotendeels) hebben verwijderd op het moment dat deze katern samengevoegd werd met het manuscript. In de vouw van dit katern vinden we ook resten van een naaidraad die niet overeenkomen met de naaidraad in de rest van het manuscript (en ook niet met de naaidraad van de herstelling). Dit katern is ook in hoogte en breedte groter dan de andere katernen. Er zijn natuurlijk ook overeenkomsten want anders was dit katern niet toegevoegd aan het manuscript. Naast de inhoudelijk overeenkomsten, zijn er ook paleografische kenmerken, die erop wijzen dat dit katern door dezelfde hand geschreven zou zijn als de rest van dit manuscript. Ook de locaties van de naaigaten komen overeen met die van de andere katernen in dit manuscript voor zover we die kunnen zien door de resten blauw papier heen. Mogelijk was dit katern een deel van de oorspronkelijke Karolingische binding en is die bij het herinbinden in de huidige Romaanse binding apart bewaard (misschien samen met het nog steeds ontbrekende eerste deel).”

Juryoordeel:

Herkomst:

De herkomst van het manuscript en de eerste binding van het boekblok is te herleiden naar het klooster Sint Bertijn in Sint Omaars. Tegenwoordig ligt Sint Omaars (Saint-Omer) in Noord-Frankrijk. Toch is de jury van mening dat dit klooster tot de Lage Landen gerekend kan worden omdat in deze regio tot aan de negentiende eeuw Nederlands gesproken werd (zie 2. Afbakening en verantwoording hierboven).

Datering:

De binding en band wijzen op Romaanse stijl met sporen van eerdere Karolingische binding. Zo is de eerdere aanrijging van de houten platten typisch Karolingisch. Behalve dat het boekblok iets groter is dan de platten, zijn er geen duidelijke indicaties dat de platten van een ander boekblok afkomstig zijn. Daarnaast, komen de posities van de Karolingische bindingsgaten in de platten overeen met de naaigaten in de boekblokrug. Bij de hernaaiing in de Romaanse periode zijn dezelfde naaigaten gebruikt. Aan de hand van Szirmai (1999) kunnen we dan redeneren dat de Karolingische binding in dezelfde periode als het schrijven van manuscript is aangebracht (900-1000). De Romaanse hernaaiing valt te dateren op 1050-1175 volgens de beschikbare literatuur. Deze combinatie van onderdelen maakt dat deze boekband de oudste is die in de Lage Landen is vervaardigd. De jury had bij aanvang van de prijsvraag niet durven denken dat de oudste overgeleverde boekband uit de Lage Landen sporen zou bevatten uit de tiende eeuw.

4. Twee kanshebbers

KB Ms. 78 D 45 Hulselband met tongkapitaal

Titel:

MS 78 D 45 Gregorius I (de Grote) 'Expositio Ihezechielis',

Digitale editie

Datering:

- Manuscript, 1150-1175
- In abdijcatalogus van 1782
- In privé collectie na Franse revolutie
- Bij KB sinds 1822

Herkomst:

Het boekblok is een convoluut van twee handschriften uit de 12de eeuw uit de Abdij van Cambron in Henegouwen, 1150-1175. Het is daar gebleven tot 1782, wanneer het vermeld wordt in de catalogus van de bibliotheek van de Abdij. Na de Franse revolutie raakt de bibliotheek in verval en de boeken worden verspreid. In de 19de eeuw komt het boek in eigendom van Joseph Désiré Lupus (1766-1822) die in 1819 zijn gehele collectie aan de Staat der Nederlanden verkoopt. Het boek is sinds 1822 in bezit van de Koninklijke Bibliotheek Den Haag

Inzender:

Jan Storm van Leeuwen, voormalig conservator Boekbanden, KB Den Haag

Beschrijving boekband:

Literatuur:

Storm van Leeuwen, De meest opmerkelijke…(1983), no 2.
Storm van Leeuwen, 'A well shirted binding… (1990), 295-296.
Storm van Leeuwen, 'Beschermen, vormen, versieren (1999), 47-49.
Van der Vlist: Les Manuscrits…(1822), .212 - 232, 2003.

Boekblok:

- schrift uit scriptorium van Abdij van Cambron 1150 -1175, hoofdletters in blauw, groene en rode inkt
- perkamenten bladen: 125 folio bladen, in 16 katernen, regel van Gregorius: vleeskant tegen vleeskant, nerfkant tegen nerfkant
- visgraatnaaisel met meegenaaid kapitaal op vier bindingen van gespleten witleren riemen, c. 12 mm breed
- Afmetingen: 36,4 x 24,2 x 6,1 cm.

Constructie:

Algemene kenmerken:

- Hulselband met vlakke rug en flappen over de snede.
- Twee volledige bekledingen: 1) dun wit schapenleer met brede inslagen genaaid op de hoeken

2) okerbruin, niet volledig onthaard en geschoren wildleer met aangenaaide flappen van een crèmekleurig leer, lijkt op chamois leer (olie gelooid) aan kop- en staartkant. Aan binnenzijde van het plat aan de achterzijde een insteekstrook van zacht wit schapenleer, aan de voorzijde op deze plek een losse brede flap die misschien eerder als insteekstrook dienst deed.

- Eikenhouten platten, kwartiers gezaagd. Platten: 11 mm dik, niet afgeschuind. Er is een kleine kaptiaalhoek afgesneden van de platkernen en boekblokken.
- Bindingen lijken ongebroken op de scharnieren bij voor- en achterplat. (naaiposities op 37 mm, 86, 149, 216, 288, 327, 362 mm van de kop)
- Het naaisel is integraal: naaigaren met een keerpunt bij het primaire kaptiaal dat op de kop- en staartsnede rust.
- Twee pin en oogriemsluitingen van voorplat naar achterplat
- Een fenestra met titel bovenaan achterplat
- Het primaire kapitaal is rond een kern van aluingelooidleer en heeft een heel kleine kraal aan de buitenzijde van de katernrug. Het secundaire kapitaal is een tongkapitaal dat uit twee lagen leer bestaat die aan de bovenrand aan elkaar geborduurd zijn. Het heeft dicht tegen elkaar aangebrachte siersteken in afwisselend lichtblauw en wit garen van elk 4 of 5 windingen langs de gebogen buitenrand. En daarop een gevlochten kraalrandje. De eerste laag leer van het tongkapitaal is een strook rugbeleg over de breedte van de rug, in lengte ca. 5 cm. En de tweede laag bestaat uit het uiteinde van het primaire bekledingsleer (chamois of aluin gelooid schapenleer). Het is alleen aan de kopkant compleet.

Romaanse kenmerken:

- Dikke eikenhouten platten zonder oversteek.
- Tongkapitaal op primair kapitaal
- Vier dubbele aluingelooide bindingen aangeregen in de zijkanten van de platten
- Visgraatnaaisel op gespleten riemen, die door de kanten van de borden gestoken zijn
- Intergraalnaaisel
- Kapitaalkernen van aluingelooid leer aangeregen in de zijkanten van de platten voor zowel voor de kern van het sierrandje van het tongkapitaal als voor het primaire kapitaal.

<u>Boekband:</u>

- Fenestra van messing en hoorn boven aan het achterplat, versierd messing kader met vier nagels vastgezet. Heeft eerst onderaan het plat gezeten, gezien de gaten aldaar met de zelfde afstand tussen de nagels. Het bevat een op perkament geschreven boektitel.
- De eerste bekleding heeft vrij brede inslagen, bij de hoeken aan elkaar vastgenaaid, waaroverheen de dekbladen geplakt zijn. De tweede bekleding is los om het boek gevormd en als een stofomslag om de borden gezet, dus met een insteekstrook zichtbaar aan de binnenkant van het achterplat. Het wildleer heeft met name aan de staartkant van het achterplat een strook korte bruinige haren, waar vroeger beslag gemonteerd is geweest. Aan deze bekleding zijn aan kop en staartkanten, stroken schapenleer van ca. 5 cm breed, afgewerkt met een zoompje (slechts gedeeltelijk nog aanwezig) ter bescherming van de sneden genaaid met een overhandse steek. Aan de voorzijde van de bekleding van het voorplat is ook een dergelijke strook bevestigd, zonder zoompje en dat lijkt veel nieuwer leer, en is ook breder, c. 9-11 cm. Dit kan ook insteekstrook van de tweede bekleding geweest zijn of de modernere vervanging want die ontbreekt aan het voorplat..
- De bekledingen hebben een vraatgat op het voorplat, tussen de sluitriemen in, vlak bij de snede (ca 8,5 x 3 cm).
- De twee oog- en riemsluitingen hebben 9 cm lange sluitriemen. De riemen bestaan uit dubbel gevouwen schapenleer met fragmentjes karmijnrode kleur, waartussen twee laagjes perkament, door rijgsteken aan elkaar vastgezet. Zij hebben met gestippelde bloempatronen

versierde messing sluitogen, met in één nog de resten van een sluitveter, bedoeld om het sluiten te vergemakkelijken. Van de bijbehorende pinnen op het achterplat zijn ijzeren resten in gaten bewaard, op 9,7 cm van de koprand en 11 cm van de staartrand en beide op 5,3 cm van de sneerand.

Juryoordeel:

Herkomst:
Er kan worden gediscussieerd of Henegouwen deel uitmaakt van de Lage Landen. De abdij van Cambron lag in 1150 in het graafschap Henegouwen, waar tot in de 20ste eeuw in vier gemeenten nog Nederlands gesproken werd. Tussen 1071-1278 en 1384-1482 waren de graafschappen Vlaanderen en Henegouwen door huwelijken in een personele unie met elkaar verbonden. De jury heeft daarom besloten dat de regio binnen de grenzen van de prijsvraag valt.

Datering:
In zijn boek *Opmerkelijke boekbanden uit eigen bezit* (1983) beschrijft Jan Storm van Leeuwen twee boekbanden die gedateerd worden als twaalfde-eeuws. De banden zijn de oudste banden van de Bijzondere Collectie van de KB. Een van de banden heeft een herleidbare herkomst: 78 D 45.
Ed van der Vlist (2003): bewijst in zijn artikel dat het boek uit de collectie van 19de eeuwse Joseph Lupus komt en daarvoor uit het scriptorium van de abdij van Cambron door de beschrijvingen van de incipits of de titels van de teksten in de catalogus uit 1782 van de abdijbibliotheek. Hierdoor wordt het manuscript gedateerd 1150 -1175.
Niet lang 1782 is de bibliotheek en het klooster van Cambron ontmanteld in de Franse Revolutie. Het wegkrabben van de naam van het klooster uit het manuscript is door Lupus uitgevoerd. Dat is niet bij andere boeken uit het klooster gebeurd, die niet in het bezit van Lupus zijn geweest. De verwijzing naar Ms 7 in het Fitzwilliam Museum in de catalogus van de KB komt voort uit het feit dat Ms 7 ook in Cambron in de 12de eeuw geschreven is en voorkomt in de catalogus van 1782. In dit handschrift is de markering van het klooster niet weggekrast.
Er zijn geen sporen van een eerder naaisel. Er zijn geen aanwijzingen dat de band veel later dan de handschriften is gemaakt. De band draagt alle kenmerken van een Romaanse band, die Szirmai dateert in de periode 1050-1175. De band is dus afkomstig uit het einde van de Romaanse stijlperiode. Met deze datering is deze inzending de op-een-na oudste boekband gebonden in de Lage Landen.

OB Brugge Ms. 029 Boekband in zeehondenleer

Titel:

Ms. 029 Magister Stephanus super quattuor libros Regum. Magister Nicholaus de Tornaco super Iudith et super Parabolas Salomonis et textus earum. Honorius super Cantica Canticorum [titel fenestra]

Link digitale editie

Datering:

1200-1300

Herkomst:

Openbare Bibliotheek Brugge, voorheen collectie Ten Duinen

Inzender:

Evelien Hauwaerts, Curator Middeleeuwse Manuscripten, Openbare Bibliotheek Brugge

Meegezonden toelichting:

“Het is een representatief voorbeeld uit onze collectie "Vroege Cisterciënzerbanden", waarvan we er zo'n 25 hebben. Welk van die de oudste is, kan ik niet zeggen. Ms. 29 bestaat uit twee "lagen", de onderste is wit gelooid leer, de bovenste bestaat uit bruine, harige lappen ruw aan elkaar genaaid zeehondenleer. De praktijk van zeehondenleer lijkt typerend voor Cisterciënzerhuizen in Vlaanderen en Zuid-Engeland, maar het onderzoek staat nog maar in de beginfase. Op basis van een visuele analyse is geconstateerd dat het zeehondenleer is. Er is DNA-analyse uitgevoerd op een gelijkaardige collectie van Clairvaux. Hier bleek dat de huiden waarschijnlijk kwamen van dieren uit Schotland, Groenland, IJsland of Zuid-Scandinavië, wat boeiende vragen oproept over relaties met het Noorden. Voor meer info over de zeehondenhuid verwijs ik graag door naar de studies door Élodie Lévêque. Ik hoop dat we in de toekomst ook een DNA-bevestiging kunnen krijgen over onze collectie. Maar dat onze band zeehondenleer is, staat dus vast. Op het achterplat bevindt zich een fenestratitel, volgens een gebruik dat typerend is voor de collecties van "Ten Duinen en Ter Doest.”

Juryoordeel:

De Cisterciënzer band is mogelijk gebonden in Vlaanderen. Gezien de toeschrijving van de manuscripten aan de auteurs Stephen Langton - ca. 1155 - 1228, Honorius Augustodunensis - ca. 1080 - ca. 1154 is het ook goed mogelijk dat het boek zijn oorsprong heeft in het Verenigd Koninkrijk.

De band is op basis van zeehondenleer te dateren op circa 1200. Het fenestra is een latere toevoeging. In de online catalogus staat verder vermeld: “Het voorste dekblad is een fragment uit een missaal uit de 14de eeuw, het bevat een deel van de Canon van de Mis (o.a. het Onzevader).”

Gezien de herkomst van de boekband niet met zekerheid in de Lage Landen is te plaatsen en de datering waarschijnlijk rond 1200 is, is deze prachtige zeehondenleren band niet de oudste uit de Lage Landen.

5. Eervolle vermelding: oudste verzameling boekbanden

Ten Duinen/ Ter Doest

Ludo Vandamme – Op zoek naar de oudste verzameling boekbanden in de Nederlanden

Vroege cisterciënzerband met fenestra uit de cisterciënzerabdij Ter Doest, ca. 1200, Augustinus, De trinitate Brugge, Openbare Bibliotheek, ms. 113

Boekbanden worden vaak als individuele objecten benaderd, onderzocht, bewonderd. Vergeten we dan niet vlug dat boekbanden bijna steeds deel uitmaken van een verzameling? En dat om een boekband echt naar waarde te schatten, we best ook de verzameling van meer nabij bekijken.

Op zoek naar de oudste verzameling boekbanden in de Nederlanden kom je al vlug in Brugge terecht. Daar worden in de Openbare Bibliotheek en in de bibliotheek van het Grootseminarie bijna 600 middeleeuwse manuscripten bewaard, afkomstig uit de librijen van de abdijen Ter Doest en Ten Duinen. Deze cisterciënzerabdijen werden gesticht in de twaalfde eeuw en hun geschiedenis is heel erg vervlochten.

Nogal wat van deze manuscripten steken in een band die teruggaat tot de beginperiode van beide conventen, de twaalfde eeuw. Naaischema's, bindingen en inrijgingen, platten en bekleding tonen de kenmerken van de romaanse boekband, ook al zijn er vele variaties. Bijzonder is de wijze waarop de bekleding als een hoes omheen de platten werd geschoven of achteraf genaaid, vaak als een dubbele bescherming. Met het gebruik van zeehondenleder sluiten deze boekbanden aan op een praktijk die in de twaalfde eeuw gebruikelijk was in het cisterciënzermilieu, van Noord-Engeland tot diep in Bourgondië.

Hebben we hier de oudste verzameling boekbanden in de Nederlanden onder handen? Hoog waarschijnlijk wel, maar zeker is dit allerminst. Wat wel zeker is, is dat deze vroege cisterciënzerbanden in Brugge fragmentair is onderzocht, nooit eerder als een volledige verzameling het voorwerp uitmaakten van diepgaand onderzoek. Laat de "eervolle vermelding" van oudste verzameling boekbanden in de Nederlanden daartoe een aansporing zijn.

6. Eervolle vermelding: oudste boekbinders

We kunnen in onze zoektocht naar de oudste boekband in plaats van naar boeken ook naar de binders kijken. Een blik in het boek van Jan Storm van Leeuwen, *De meest opmerkelijke boekbanden uit eigen bezit* (1983), gaf al de indruk dat boekbinders vroeger dan de uitvinding van de drukpers door Gutenberg (1453) een zeldzaamheid zijn.

Voor de oudste boekbinders uit de Lage Landen zitten we volgens de collecties van de Koninklijke Bibliotheek Den Haag in de tweede helft van de 15de eeuw. Namen die door van Storm van Leeuwen genoemd worden zijn: karthuizer broeder Jacobus van Gruytroey[6] (Luik, tweede helft 15de eeuw), minderbroeder Hubertus[7], lettersnijder Johan Veldener[8] (Leuven, 1476), een binder van Willem van Vreelant[9] (Brugge, 1460), Peeter Janssen[10] (Klooster St. Agnietenberg, Zwolle, 1450-1500), en Ludovicus Ravescot[11] (Leuven, 1480-1490). Alle deze voorbeelden komen in de kronieken dus pas in de tweede helft van de vijftiende eeuw naar de voorgrond.[12] U begrijpt dan ons enthousiasme toen we een inzending ontvingen van een boek in contemporaine binding met een bindersnaam uit 1325 en 1415!

Rembertus ter List (?-1415)

Rembertus een boekbinder? Hieronder leest u de tekst zoals het is opgesteld voor het congres 40 jaar Belgisch- Nederlands Boekbandengenootschap, najaar 2024. De waarde van ons genootschap als kennisnetwerk en peer-review werd weer eens duidelijk op het congres. Per abuis lazen de inzenders van deze bijdrage “ligatur”, dat betekent “ingebonden door”, in plaats van “legatur”, dat betekent “nagelaten door”. Suzan Folkerts, bekend met de historische persoon Rembertus ter List, wees ons hierop. Het is tekstje is dus helaas geen aanwijzing dat Rembertus zijn kerkelijke carrière had verrijkt met boekbinden. Rembertus heeft meerdere boeken nagelaten in verschillende bibliotheken, waaronder de Athenaeum Bibliotheek in Deventer, waar Suzan Folkerts conservator is.

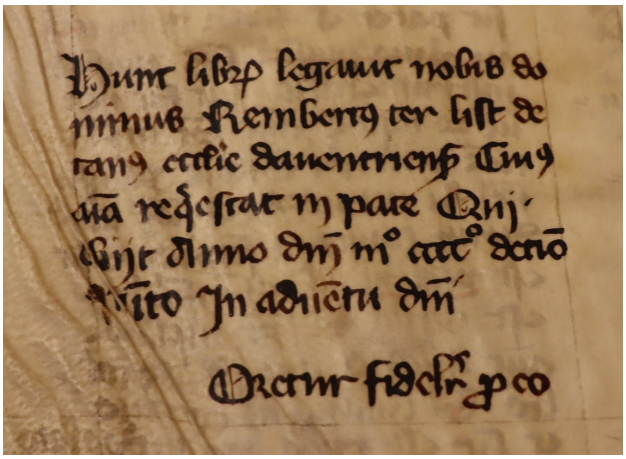

Onder de leus “Elk boek heeft een binder” verzamelen Herre de Vries en Jurjen Munk van RNA - restauratie nijhoff asser namen van boekbinders die zij tegenkomen in hun werk in een open access

[6] Den Haag, KB, 73H22, https://resolver.kb.nl/resolve?urn=urn:gvn:KONB12:73H22
[7] 73H24, https://resolver.kb.nl/resolve?urn=urn:gvn:KONB12:73H24
[8] 168E36, https://resolver.kb.nl/resolve?urn=urn:gvn:KONB12:168E36
[9] 76F7, https://resolver.kb.nl/resolve?urn=urn:gvn:KONB12:76F7
[10] 133H11, https://resolver.kb.nl/resolve?urn=urn:gvn:KONB12:133H11
[11] 170B32, https://resolver.kb.nl/resolve?urn=urn:gvn:KONB12:170B32; zie ook Storm van Leeuwen, *De meest opmerkelijke boekbanden…*, pp. 19-21.
[12] Weinig bindersnamen kunnen aan hun banden worden gekoppeld in de periode voor de uitvinding van de boekdrukkunst. Prosper Verheyden heeft enkele kunnen traceren, waaronder Lambertus de Insula 1367, aan boekband no. 176, P. Verheyden, *Wereldtentoonstelling Antwerpen* 1930, *Afdeling der Oud-Vl. Kunst*, Deel V, *Boekbanden* (opmerking Jan Storm van Leeuwen).

database.[13] Dit kan via een etiket of een stempel zijn in boeken, of namen die via historisch onderzoek in contextuele bronnen naar voren komen. Zo stuitten Herre en Jurjen op een opmerkelijke vondst: de naam van een boekbinder, die zonder twijfel een eervolle vermelding verdient in dit verslag als de oudste bekende boekbinder uit de Lage Landen. Deze naam werd gevonden achter in het boek in de Collectie Frenswegen, HS 133 *Commentarius in psalmos, Enarratio in Psalmos*, geschreven door Ludolphus de Saxonia.

> *Hunc librum legavit nobis dominus **Rembertus ter list** decanus ecclesiae deventriensis cuius anima requiscat in pace Obiit anno domini 1415 In adventu domini Oremus fidelitas pro eo*
>
> Dit boek is gebonden door de edele heer **Rembertus ter List**, decaan van de kerk van Deventer, wiens geest rust in vrede. Hij is gestorven in het jaar van de heer 1415 in de adventstijd van de heer. We bidden voor hem naar onze gewoonte. (Vertaling: Jos van Heel)

Na een korte zoektocht op het internet stuitten Herre en Jurjen op verschillende andere verwijzingen naar Rembertus ter List en die geven een beeld van zijn netwerk en activiteiten.

[1] In het handschrift in de Athenaeum Bibliotheek,10 W 4 KL

In dit Latijnse handschrift getiteld *Cronica fratris martini ordinis predicatorum domini pape Cappelani et penitentiarii* uit het begin van de 15e eeuw wordt de naam van de binder vermeld in een aantekening op laatste schutblad achterin het boek.

*Istud librum contulit domini sororum in Dijepenveen dominus **Rembertus**, decanus Daventriensis ecclesiae sancti Lebuini.* Vertaald: Dit boek werd naar de zusters van Dijepenveen gebracht door de heer **Rembertus**, decaan van de kerk van de heilige Lebuïnes in Deventer.

Mogelijk is Rembertus ter List, de List, van der lyst een oom van Berte van der List zuster in het klooster van Diepenveen. Berte en zuster Ghertruut van der List worden in dit boek genoemd.

[2] In de publicatie Wilhelmus Johannes Kühler, *Johannes Brinckerinck en zijn klooster te Diepenveen*, Rotterdam: W. Nevens, 1908, hoofdstuk 3, p.137.

“De deken **Rembert van der Lyst** had vóór zijn bekeering zijn zuster verhinderd naar een klooster te gaan; toen hij later medevoogd was over de wees die zij had achtergelaten, weigerde hij toe te stemmen in het huwelijk van de jeugdige Berte: ‘hij wilde haar hebben in plaats van hare moeder dat zij onzen God zou dienen’. Daarom liet hij haar te Deventer bij zich komen; hij zond haar naar school, en toen zij omstreeks 1412 den leeftijd van vijftien of zestien jaar had bereikt, vroeg en verkreeg hij voor haar een plaats te Diepenveen."

[3] In de akte in Collectie Overijssel, 1053 Kapittel van St. Lebuïnus

29 Akte ten overstaan van notaris Wilhelmus Gotschalci de Wisschel waarbij de kapittelvergadering volmacht verleent aan mr. **Rembertus List**, deken, en mr. Fredericus Hulsscher, kanunnik en pauselijk abbreviator, om een overeenkomst te sluiten met mr. Henricus de Compostella, geestelijke te Utrecht, of andere geestelijke of wereldlijke personen over het priesterschap van de kerk van Zwolle, 1399 januari 8.

[13] Online database “Elk boek heeft een binder”, https://sites.google.com/view/boekbinders.

[4] In de kroniek van de St. Michaëlskerk te Zwolle

1398-1399, Het kapittel van Deventer besluit om een akkoord te treffen met de Zwolse pastoor Henricus van Compostelle inzake het benoemingsrecht. Hiervoor worden **Rembertus de List** en Fredericus Hulschere, respectievelijk deken en kanunnik van het Deventer Kapittel benoemd.

Piérart dou Tielt (jaren actief: ca. 1325-1355)

Uit Doornik (Tournai) Henegouwen, zie ook Wikipedia.

KBR Ms. II 1010, V.D.G. 1172 **met 40 keer zijn naam op de band**

Ingestuurd door Jan Storm van Leeuwen

Voor een paar maanden meende de jury met Rembertus ter List de oudste bij naam genoemde boekbinder met een boek van zijn hand gevonden te hebben, maar toen ontvingen wij van Jan Storm van Leeuwen een verrassende inzending.

“In de Brusselse KBR bevindt zich een band van Piérart de Tielt uit Doornik die wellicht de oudste mij bekende band is (Ms II 1010, V.D.G. 1172), want in de tweede helft van de 14de eeuw te dateren. (...) Ik koos voor de wat beter te dateren band in de Brusselse KBR, die het naamstempel draagt van 'P. de Tielt’. De band werd door Prosper Verheyden getoond en gecatalogiseerd in de wereldtentoonstelling in Antwerpen, afdeling Oud-Vlaamsche kunst, deel V, Boekbanden als no. 222 - ik stuur een foto van het item mee. Verheyden besprak De Tielt later ook en relateerde hem aan de Doornikse Pierart dou Tielt, een binder, kopiist en verluchter, die in 1351 bekend was; dat was in zijn artikel ‘La reliure en Brabant;

in de bundel *Le livre, l’estampe, l’édition en Brabant du XVe au XIXe siècle*. Gembloux: J. Duculot, 1935, waar ik de passage op p. 148 heb gefotografeerd (zie afbeeldingen hieronder). Ik stuur ook een afbeelding van een wrijfsel van de drie stempels op de band mee, waaronder die met de naam. Verheyden’s identificatie lijkt goed te kloppen en dat zou betekenen dat de band grofweg rond 1351 te dateren is.”[14]

De Tielt is een bijzondere vondst en verdient zeker een eervolle vermelding in het juryrapport. De juryleden hebben nog niet eerder gezien dat de binder de dusdanig band bestempelt met zijn eigen naam. In de Librije van Zutphen zie je wel stempels initialen herhaald worden, maar de hele naam was ons niet bekend. Het doet denken aan de 19de en 20ste-eeuwse bindersnamen gestempeld in de oversteek van het achterplat of op de staart, maar deze binder staat wel veertig keer (!) op het voorplat. Gekken en dwazen schrijven wellicht hun namen op deuren en glazen en daar zijn we erg blij mee want zo kennen we De Tielt. Hij heeft zelfs een eigen Wikipedia-pagina en blijkt naast binder

[14] Bijschrift van Jan Storm van Leeuwen bij de inzending.

ook als kopiist en miniaturist actief geweest te zijn en dat verklaart gedeeltelijk waarom zijn naam niet in de vergetelheid is geraakt.

Op de Wikipedia-pagina lezen we dat “Gilles Li Muisis (1331-1353), abt van de Sint-Maartensabdij van Doornik, die kort voor zijn dood blind was geworden, een aantal teksten en documenten over zijn abdij verzamelde en Pierart kreeg kort voor of na de dood van de abt, de opdracht om de teksten te bundelen, over te schrijven en te verluchten. Uit een verbetering van een aantekening omstreeks 1349, in de *Liber compilatus* (een rekeningenboek) van Li Muisis blijkt dat Pierart dou Tielt werd aangesteld om de boeken van de abdijbibliotheek te onderhouden; zijn voorganger was een Jehans de Bruielle.” Daarmee maken we dus misschien meteen kennis met nog een oudere boekbinder. Het laat zien hoeveel er nog te winnen is in het historisch onderzoek naar boekbinders.

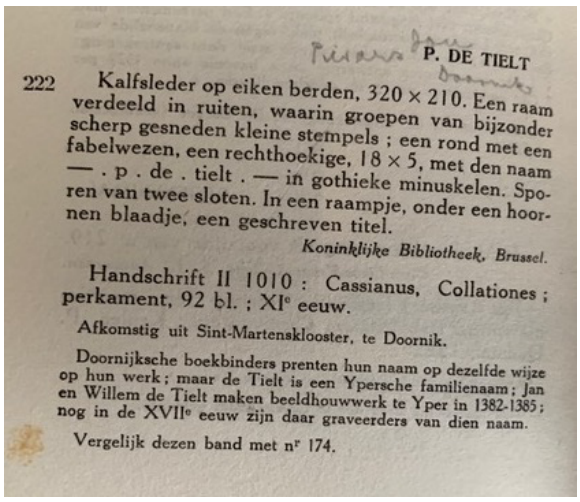

P. DE TIELT

222 Kalfsleder op eiken berden, 320 × 210. Een raam verdeeld in ruiten, waarin groepen van bijzonder scherp gesneden kleine stempels ; een rond met een fabelwezen, een rechthoekige, 18 × 5, met den naam — . p . de . tielt . — in gothieke minuskelen. Sporen van twee sloten. In een raampje, onder een hoornen blaadje, een geschreven titel.

Koninklijke Bibliotheek, Brussel.

Handschrift II 1010 : Cassianus, Collationes ; perkament, 92 bl. ; XIe eeuw.

Afkomstig uit Sint-Martensklooster, te Doornik.

Doornijksche boekbinders prenten hun naam op dezelfde wijze op hun werk ; maar de Tielt is een Ypersche familienaam ; Jan en Willem de Tielt maken beeldhouwwerk te Yper in 1382-1385 ; nog in de XVIIe eeuw zijn daar graveerders van dien naam.

Vergelijk dezen band met n^r 174.

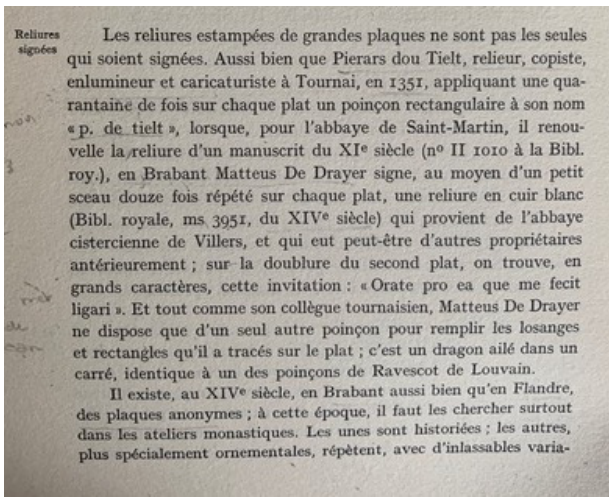

Reliures signées

Les reliures estampées de grandes plaques ne sont pas les seules qui soient signées. Aussi bien que Pierars dou Tielt, relieur, copiste, enlumineur et caricaturiste à Tournai, en 1351, appliquant une quarantaine de fois sur chaque plat un poinçon rectangulaire à son nom « p. de tielt », lorsque, pour l'abbaye de Saint-Martin, il renouvelle la reliure d'un manuscrit du XIe siècle (n° II 1010 à la Bibl. roy.), en Brabant Matteus De Drayer signe, au moyen d'un petit sceau douze fois répété sur chaque plat, une reliure en cuir blanc (Bibl. royale, ms 3951, du XIVe siècle) qui provient de l'abbaye cistercienne de Villers, et qui eut peut-être d'autres propriétaires antérieurement ; sur la doublure du second plat, on trouve, en grands caractères, cette invitation : « Orate pro ea que me fecit ligari ». Et tout comme son collègue tournaisien, Matteus De Drayer ne dispose que d'un seul autre poinçon pour remplir les losanges et rectangles qu'il a tracés sur le plat ; c'est un dragon ailé dans un carré, identique à un des poinçons de Ravescot de Louvain.

Il existe, au XIVe siècle, en Brabant aussi bien qu'en Flandre, des plaques anonymes ; à cette époque, il faut les chercher surtout dans les ateliers monastiques. Les unes sont historiées ; les autres, plus spécialement ornementales, répètent, avec d'inlassables varia-

Hieronder 40 keer P. de Tielt op het voorplat

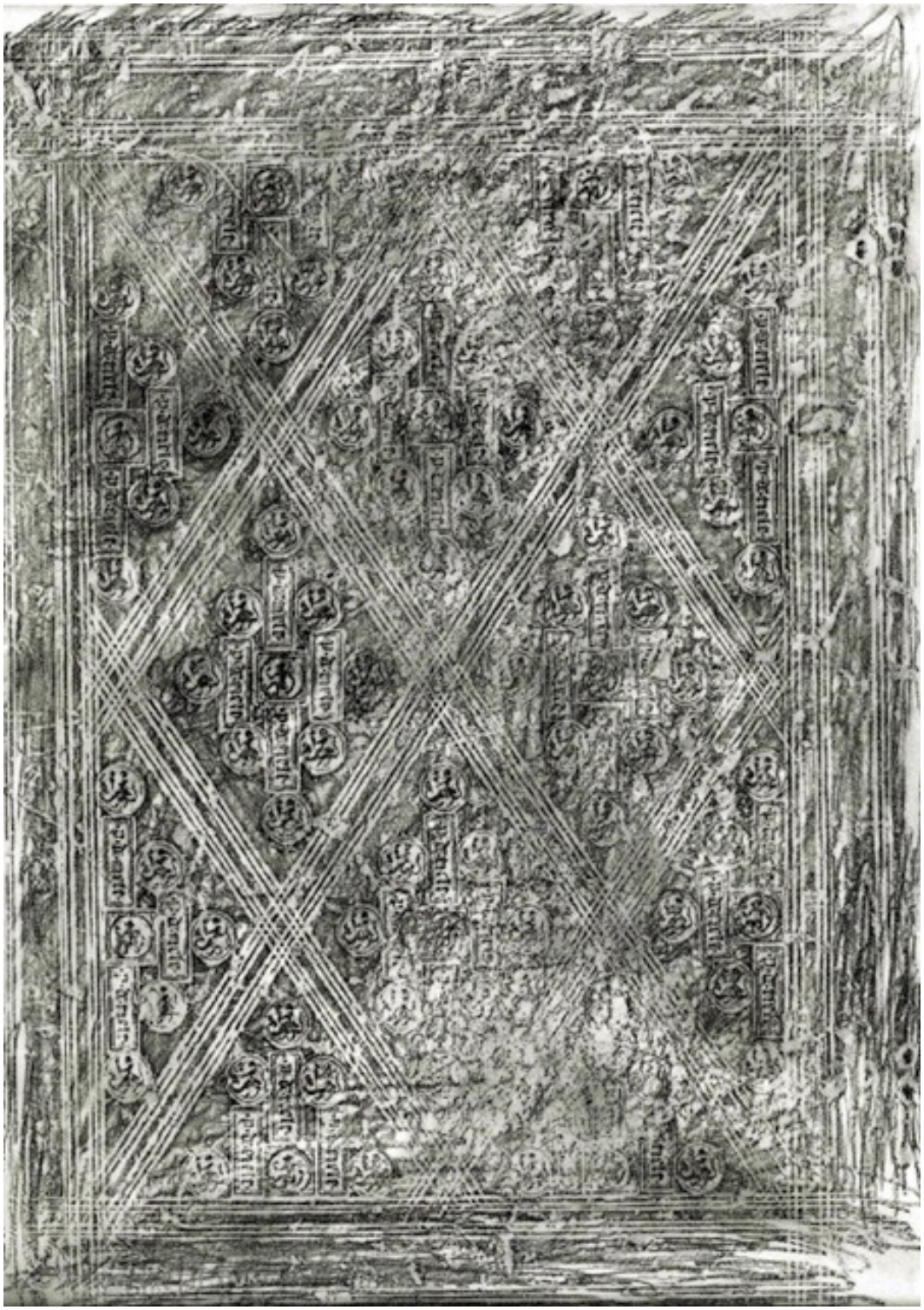

Geraadpleegde literatuur

Bibliografie oudste boekbanden uit de Lage Landen

As-Vijvers, A. en Anne Korteweg, *Zuid-Nederlandse miniatuurkunst*. Zwolle: WBOOKS, 2018.

Balle J-L., Jacques Goffin, Elly Cockx-Indestege en Paul Culot (medew.), *Wording van een boekband*, Brussel: KBR, 1994.

Bibliotheca Neerlandica Manuscripta, Leiden University Libraries (https://digitalcollections.universiteitleiden.nl/view/collection/bnm).

Bouwman, A. *Inventory of western medieval manuscripts held by Leiden University Libraries,* Universitaire Bibliotheken Leiden, 2023 (http://hdl.handle.net/1887.1/item:3619870).

Derolez, A. “Ten Duinen of Ter Doest? De herkomst van de handschriften in de Openbare Bibliotheek en het Grootseminarie te Brugge”, *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis te Brugge* 141 (2004), pp. 219-227 (https://drive.google.com/file/d/1QAcssGqLgrQTmJbsWS6pP6XHX6qpTwvP/view?usp=share_link).

Gilissen, L. *La reliure occidentale antérieure à 1400 d'après les manuscrits de la Bibliothèque royale Albert Ier à Bruxelles*, Turnhout: Brepols, 1983.

Gumbert, P. *Illustrated Inventory of Medieval Manuscripts.* Vol. 2. Hilversum/Leiden, Universiteitsbibliotheek BPL, 2009.

Jaski, B. (red.), Roel van den Assem, Femke van Hilten, Kristien Lammers en Sophie van Setten, *Middelnederlandse Handschriften in de Universiteitsbibliotheek Utrecht*, 29 juni 2012 (https://drive.google.com/file/d/1aRDF2KWie5D5WWrNGBRaHUZ0oR2HuxXf/view?usp=share_link).

Medieval Manuscripts in Dutch Collections (https://www.mmdc.nl/static/site/).

Miller, J. *Books Will Speak Plain: A Handbook for Identifying and Describing Historical Bindings*, Ann Arbor, Mich.: The Legacy Press, 2010.

Physical evidence on bindings: negen manuscripten: vroeg Cisterciënzer Romaanse boekbanden om middeleeuwse handschriften. Transcriptie van een bespreking in de Biekorf, OB van Brugge met Evelien Hauwaerts, Ludo Van Damme, Nicholas Pickwoad, Albert Derolez, Marijn de Valk en Noël Geirnaert. 2012

Regemorter, B. Van, ‘Evolution de la technique de la reliure du VIII au XII siècle, principalement d'après les mss. d'Autun, d'Auxerre et de Troyes’, *Scriptorium II*, 1948, p. 275-285.

Storm van Leeuwen, J. *Opmerkelijke boekbanden uit eigen bezit,* Den Haag: Koninklijke Bibliotheek, 1983.

Storm van Leeuwen, J. 'A well shirted binding, on chemise bindings and Hülleneinbände', in: *Theatrum orbis terrarum ... presented to Nico Israel ...*, Utrecht 1990, pp. 295-296.

Storm van Leeuwen, J. 'Beschermen, vormen, versieren; observaties over de boekband', in: *Jaarboek van het Nederlands Genootschap van Bibliofielen* 1999, Amsterdam 2000, pp. 47-49.

Verheyden, P. *Wereldtentoonstelling Antwerpen* 1930, *Afdeling der Oud-Vl. Kunst*, Deel V, *Boekbanden*.
Szirmai, J. *The Archaeology of Medieval Bookbindings*, Londen: Routledge, 1999.

Vlist, E. van der. 'Les Manuscrits de l'abbaye cistercienne de Cambron dans la collection de Joseph Désiré Lupus (1822)', *Quaerendo* 33 (2003), 1-2, pp. 212-232.

*Alle foto's van de boekbanden zijn gemaakt door de inzenders of door de respectievelijke collectie. Band no. 30 en no. 34 ingezonden door Bart Janssens zijn gefotografeerd door DFW vzw.

Bijlage 1: overzicht inzendingen

No.	Jaartal band	Binder of plaats	Titel en auteur	Collectie	Inzender	Link
1	900-1200	10de-eeuw Abdij Sint-Bertijn in Sint-Omaars, 16de-eeuw Bollandisten Antwerpen	ms. 8380 + 9012 *Liber pontificalis.*	KBR	Jan Pauwels	KBR
3	900-1100	Ms. geschat op 9de eeuw, stijl minuskul manuscript overeenkomstig met Reims	ms. 5413-22 Verzameling kerkrechtelijke teksten, Convoluut van 9 manuscripten	KBR	Jan Pauwels	KBR
2	900-1200	Stijl manuscript overeenkomstig met het Rooklooster in de Windesheimtraditie (rode klooster). Stijl minuskul ook overeenkomstig met ms. uit Reims Vanaf 16de-eeuw Jacobus van Pamele, jezuïeten Brugge.	ms. 1831-33 S. Ephrem, *De iudicio Dei ; Hincmar, Contra Gotescalcum.* Convoluut van drie ms. ca. de 10de-eeuw.	KBR	Jan Pauwels	KBR
4	1150 -1200	Edelsmeedwerk uit de school van Godefroid de Claire, ca. 1160-1180, Hoei en Maasvallei	ms. 14970 *Evangeliarium van de Notre-Dame van Namen.*	KBR	Jan Pauwels	KBR
5	1150-1200		78 D 45 (Ms) Gregorius I (de Grote).'Expositio Ihezechielis',	KB	Jan Storm van Leeuwen	Geheugen.delpher
6	1100-1200		73 J 7 (Ms) Gariopontus. VIII de morborum causis accentibus et curationibus libri.	KB	Jurjen Munk	Geheugen.delpher
7	1200 circa	Ten Duinen / Ter Doest	Ms. 029 *Magister Stephanus*... Stephen Langton - ca. 1155 - 1228, Honorius Augustodunensis - ca. 1080 - ca. 1154	OB Brugge	Evelien Hauwaerts	OB Brugge
8	1200	Ten Duinen Ter Doest	ms. 113, *De Trinitate.* Augustinus	OB Brugge	Ludo Vandamme	
9	1300 -1400 band, ms 13de eeuw,		Hs. 158, *Expositio in Cantica Canticorum.* Bernardus van Clairvaux, Pseudo-Methodius en	UB Utrecht	Bart Jaski	UB Utrecht

			Pseudo-Haymo van Halberstadt			
10	1350 (na)	Hulselband uit Maastricht	78 A 29	KB	Jan Storm van Leeuwen	
11	1350-1400	Piérart de Tielt uit Doornik	Ms II 1010, V.D.G. 1172	KBR	Jan Storm van Leeuwen	
12	14de-eeuw	Antwerpen Berchem	Missaal	Hendrik Conscience Bibliotheek/ KIK	Steven van Impe	
13	1400 circa	Rembertus ter List	*Commentarius in psalmos, Enarratio in Psalmos* Ludolphus de Saxonia	Collectie Frenswegen HS 133	Herre de Vries, Jurjen Munk en Jos van Heel	
14	1411	Archiefband (gerestaureerd)	-	Regionaal Archief Nijmegen	Astrid Beckers	
15	1431-1432	1ste rekening van 1431 juli 14 tot 1432 oktober 1 afgehoord 1433 april 30.	De rekening is afgehoord te Middelburg door Berthelemi à la Truye en Josse de Stelande. Achter in de rekening is gehecht een staat van achterstallen, getrokken uit de rekening.	Zeeuws Archief Middelburg	Marijn de Valk	
16	1440	Jacobus van Guytroey in Luik	*Dat boeck van der vader insettinge.* Johannes Rode van Hamburg (ca 1373-1439). Geschreven door de 'Eerste kopiiste' in het St. Agnesklooster te Maaseik. Vertaling uit het Duits, ca 1440.	KB	Jan Storm van Leeuwen	Geheugen.delpher
17	1460	Binder van Willem van Vreelant, Brugge	Getijdenboek met miniaturen uit het atelier van Willem Vreelant. Handschrift op perkament. Brugge, ca 1460.	KB	Jan Storm van Leeuwen	Geheugen.delpher
18	1465	Klooster Egmond	Convoluut met o.a. 1. (ff. 1-41) Philosophia mundi / William of Conches. - 2. (ff. 42-53) Vita of St. Servatius / Jocundus Presbyter.	UBL	Jurjen Munk	UB Leiden

19	1473	Bossche Broeders (uitgavedatum Thomas van Cantimpré)	AvB1500040 *Initialen scriptorium Bossche Broeders*	Abdij van Berne	Robert Arpots	
20	1476	Lettersnijder Johan Veldener	Werner Rolevinck. Fasciculus temporum. Leuven, Johan Veldener, 1476.	KB	Jan Storm van Leeuwen	Geheugen.delpher
21	1480	Kruisheren Namen	-	Ruusbroecgenootschap	Daniël Ermens,	
22	1470-1490	Priorij van Betlehem in Herent Leuven, deel Kapittel van Windesheim	ms. 2325 *Brevarium pars hiemalis*	KU Leuven	Tjamke Snijders	KU Leuven
23	1480-1490	Ludovicus Ravescot, Leuven. [Keulen, J. Koelhoff de oude, niet vóór 1480]	Tabula ... in libros veteris ac novi testamenti ... Nicolai de Lyra directiva. Petrus Mollenbecke.	KB	Jan Storm van Leeuwen	Geheugen.delpher
24	1496	Vermoedelijk uit klooster Mariënhage te Eindhoven	TF HS 23, Henricus de Busco, Psalterium feriatum (in het Latijn), Onser Lieve Vrouwen op die Hagen, Ms. Papier	Brabant-Collectie | Universiteitsbibliotheek Tilburg	Emy Thorissen	
25	1450-1500	Peeter Janssen, , Klooster St. Agnietenberg, Zwolle	Gebedenboek in het Nederlands	KB	Jan Storm van Leeuwen	Geheugen.delpher
26	1500	Drukletter Jacob van Breda in Deventer	*De disciplina scholarium cum notabili commento.* Pseudo Boetius	Privé	Privé	
27	1500	Broeders van het Gemene Leven te 's-Hertogenbosch	KHS 9, Jacobus van Gruitrode, *Meditatiën en gebeden* (in het Middelnederlands), 's-Hertogenbosch: Tertiarissenklooster Bloemkamp, Ms. op perkament en papier	Brabant-Collectie | Universiteitsbibliotheek Tilburg	Emy Thorissen	
28	1539 (na)	Antwerpen, drukker Joannes Gymnicus, December 1539.	*Divinarum institutionum libri VII . De ira Dei . De opificio Dei* Lactantius Firmianus, Lucius Caecilius, Erasmus, Desiderius	UB Antwerpen	Daniël Ermens,	UB Antwerpen
29	1541		110 E 15 KL Evangelistarium M. Mauru.. Spalentensis	Florenshuis, Athenaeumbibliotheek	Suzan Folkerts	
30	1550	Leuven	*Opera...adversus horum temporum haereses.* Jacobus Latomus	Corpus Christianorum (bruikleen)	Bart Janssens	

31	1557	Simon van Steenbergen, mogelijk verbonden aan de fraters in Deventer	CLZ 292 of M71, Librije in Zutphen	Librije Zutphen	Herre de Vries en Jurjen Munk	
32	1612	Anselmus Faust	RG OLV 88 A12	Plantin	Jurjen Munk	
33	1612 circa	Uit bibliiotheek pr. Fred. Hendrik	*Beschrijvinghe van alle Nederlanden.* Guiccardini, L.	Privé	Privé	
34	1613	Officina Plantiniana Raphelengii Leiden	*Novum Testamentum Graece...* Arias Montanus	Corpus Christianorum	Bart Janssens	
35	1621	Spitselband perkament	Synode van Dordrecht	ETF Leuven	Mirjam Vantieghem	
36	1656	-	*Schat der gesontheydt: met veersen verçiert door de Heer Iacob Cats.* Johan van Beverwijck	Privé	Privé	
37	1657	-	*Het geestelijke leven.* Theodorus Gerardi	Privé	Privé	
38	1657	Dirk de Bray	Onderwijs van 't boek-binden	Noord Holland Archief	Jurjen Munk	NH archief
39	1737	-	t groot Hoorns, Enkhuyser Alkmaerder en Purmerender Liede-boeck	Privé	Privé	
40	1783	Brussel	Grond-regels der Grieksche Taele	Privé	Privé	

Bijlage 2: toelichtingen van de inzenders

Suzan Folkerts, Athenaeumbibliotheek Deventer, 110 E 15 KL

Namens de Athenaeumbibliotheek (AB) wil ik graag iets vertellen over onze oudste boekbanden, namelijk de banden van het Heer Florenshuis van de broeders van het gemene leven in Deventer. Maria Kronenberg heeft in de inleiding bij haar catalogus van incunabelen in de AB een overzicht van de diverse blindstempelingen op die banden gegeven en maakte datering mogelijk: banden vóór 1490 hebben een eenvoudige blindstempeling van diagonale filetlijnen die ruiten vormen, banden met decoratieve rolstempeling dateren van na 1490. Dankzij die rolstempeling kunnen ook banden uit de Walburgiskerk Zutphen aan het Heer Florenshuis worden toegeschreven.

Onlangs vond een vrijwillig medewerker van de AB, Bram Boers, bij zijn onderzoek naar provenancegegevens in gedrukte werken tussen 1500 en 1600 een stempeling die we nog nooit eerder hadden gezien. De stempels beelden St. Gregorius, St. Hieronymus, Christus met rijksappel en Maria met Kind uit, en daartussen lezen we 'do flo': Domini Florentii! Maria, Gregorius en Hieronymus waren de patroonheiligen van het Heer Florenshuis. Binnenin vinden we een bezittersnotitie van het huis, wat de toeschrijving aan het Heer Florenshuis ondersteunt. Het boek draagt signatuur 110 E 15 KL.

Links: [een enkel voorbeeld van de eenvoudige blindstempeling](#) (111 E 7 KL).

Rechts: [de rolstempeling van na 1490](#) (111 D 11 KL Nr. 2 in convoluut, 111 D 11 (2) KL).

We zijn heel benieuwd of we meer banden met de stempels van de patroonheiligen zullen vinden!

Evelien Hauwaerts, Openbare Bibliotheek Brugge, Ms. 029

Ik zag de vraag al passeren, maar vermoedde – zoals je al aanhaalt – dat onze banden niet de oudste zullen zijn. Maar als dat geen probleem blijkt, wil ik graag Ms. 029 nomineren. De band dateert van circa 1200. Het is een representatief voorbeeld uit onze collectie "Vroege Cisterciënzerbanden", waarvan we er zo'n 25 hebben. Welk van die de oudste is, kan ik niet zeggen. Ms. 029 bestaat uit twee "lagen", de onderste is wit gelooid leer, de bovenste bestaat uit bruine, harige lappen ruw aan elkaar genaaid zeehondenleer. De praktijk van zeehondenleer lijkt typerend voor Cisterciënzerhuizen in Vlaanderen en Zuid-Engeland, maar het

onderzoek staat nog maar in de beginfase. Via DNA-analyse blijkt dat de huiden waarschijnlijk van dieren uit Schotland, Groenland, IJsland of Zuid-Scandinavië kwamen, wat boeiende vragen oproept over relaties met het Noorden. Voor meer informatie over de zeehondenhuid verwijs ik graag door naar de studies door Élodie Lévêque. Op het achterplat bevindt zich een fenestratitel, volgens een gebruik dat typerend is voor de collecties van Ten Duinen en Ter Doest. Of het de oudste in onze collectie is, kan ik dus niet zeggen. Maar het is zeker één van de meest tot de verbeelding sprekende senioren in onze collectie!

Een kleine aanvulling over het onderzoek dat is uitgevoerd: op onze collectie is enkel een visuele analyse gedaan om te kijken of het ook zeehondenleer is, wat dus het geval is. De DNA-analyse is uitgevoerd op een gelijkaardige collectie van Clairvaux. Ik hoop dat we in de toekomst ook een DNA-bevestiging kunnen krijgen over onze collectie. Maar dat onze band zeehondenleer is, staat dus vast.

Bart Jaski, Universiteitsbibliotheek Utrecht, Hs. 158

Zover ik kan nagaan is onze oudste boekband die van Hs. 158. Het is een convoluut waarin teksten van Bernardus van Clairvaux zijn samengevoegd met die van Pseudo-Methodius en Pseudo-Haymo van Halberstadt; beide secties zijn geschreven in de 13de eeuw. Ze zijn volgens Peter Gumbert in de vroege 14de eeuw al samengevoegd en ingebonden, maar niet door de kartuizers van Utrecht, waar het handschrift zich later bevond, in ieder geval vanaf de vroege 15de eeuw. De UB Utrecht heeft wel oudere handschriften, maar deze zijn alle van nieuwe banden voorzien in de 15de eeuw of later. De band van Hs. 158 is wel gerestaureerd in 1975, en is niet geheel oorspronkelijk meer.

Jan Pauwels, KBR, ms. 1831-33, 5413-22, 8380 + 9012 & 14970

Naar aanleiding van de oproep in De Boekenwereld 2023/4, p. 90-91 over de zoektocht naar de oudste boekband “in of uit de Lage landen” heb ik de KBR-collectie nog eens doorgelopen.

Mijn 2 voornaamste gidsen daarbij waren:

- Léon Gilissen, *La reliure occidentale antérieure à 1400 d'après les manuscrits de la Bibliothèque royale Albert Ier à Bruxelles.* Turnhout: Brepols, 1983.
- Jean-Luc Balle & Jacques Goffin; Elly Cockx-Indestege & Paul Culot (medew.), *Wording van een boekband.* Brussel: KBR, 1994.

Die werken dateren natuurlijk uit de pre-technologische fase van het boekbandenonderzoek. Maar daarom zijn hun conclusies niet noodzakelijk foutief, al hanteren zij steeds een ruim vork m.b.t. de datering. De zoektocht genereerde een voorlopige oogst van 4 boekbanden die, afhankelijk van welke criteria men laat prevaleren, als oudste KBR-boekbanden in of uit de Nederlanden kunnen worden beschouwd.

- KBR, ms. 1831-33: S. Ephrem, De iudicio Dei ; Hincmar, Contra Gotescalcum. 141 folio’s, 26 x 22 cm, 10de eeuw (provenance: Bollandisten Antwerpen)

  Band: oorspronkelijke Karolingische band uit de 10de eeuw, ingrijpend gerestaureerd tijdens de vroege middeleeuwen, met omkering van de platten in de Romaanse periode (12/13de eeuw?)

Literatuur: Gilissen, p. 98-101

- KBR, ms. 5413-22: Verzameling kerkrechterlijke teksten. Noord-Frankrijk (Soissons?), 128 folio's, 19 x 16 cm, 9de eeuw (provenance: Jacobus van Pamele, jezuïeten Brugge)

  Band: oorspronkelijke Karolingische band uit de 10de eeuw, ingrijpend gerestaureerd tijdens de middeleeuwen, wapenschild bezitter aangebracht in het voorplat tijdens de 16de eeuw

  Literatuur: Gilissen, p. 118-121

- KBR, ms. 8380 + 9012: Liber pontificalis. 82 folio's, 25 x 18 cm, 10de eeuw (provenance: abdij Sint-Bertijn in Sint-Omaars, Bollandisten Antwerpen)

  Band: Karolingische band uit de 10de eeuw, ingrijpend gerestaureerd in de Romaanse periode

  Literatuur: Gilissen, p. 122-136

- KBR, ms. 14970: Evangeliarium van de Notre-Dame van Namen. 131 folio's, 27 x 18 cm, 12de eeuw

  Band: boekband in zilver en goud met elementen van email, edelsmeedwerk uit de school van Godefroid de Claire, ca. 1160-1180, Maasvallei (Hoei en omstreken)

  Literatuur: Gilissen, p. 160-163; Balle & Goffin, p. 26-27

Daniël Ermens, met informatie van Jan Storm van Leeuwen, collectie Ruusbroecgenootschap

Ik heb de stempels opgezocht in het archief Verheyden/Indestege, dat zich tegenwoordig in het Museum Plantin-Moretus bevindt en ik vond ze ook. In de map N.2, waarin wrijfsels van banden indertijd van de Kruisheren te Namen – en op N.2.8 en N.2.9 vond ik zelfs wrijfsels van precies deze band, die zich toen nog in het Onze Lieve Vrouwe College bevond. De Kruisheren van Namen hebben aan het einde van de vijftiende eeuw een nogal actieve binderij gehad, die wel voor eigen doelen zal hebben gewerkt, waartoe deze band ook behoort gezien de aantekening op een schutblad. Er is dus geen enkele reden om de band veel later dan 1478 te dateren, maar ik zou een slag om de arm houden en het op ca. 1480 houden. Ik ben onzeker over het materiaal en dat was Prosper Verheyden ook, omdat die het de ene maal als kalfsleer omschreef en de andere maal als 'leer'. De beschadigingen doen eerder aan schapenleer denken, maar ik vraag me af of het misschien aluin gelooid kalfsleer is dat van een rode beitsing is voorzien.

Ik heb bij jullie niet iets ouders gezien, alhoewel sommige banden wellicht uit ongeveer dezelfde periode stammen. Maar je doet er geen kwaad mee deze als de oudste te bestempelen, zeker als je weet dat de inhouden van de andere banden later zijn.

Robert Arpots, Abdijbibliotheek Berne, AvB1500040

De Abdij van Berne werd gesticht in 1134 en als de Norbertijn Gerlacus van den Elsen (1853-1925) op dinsdag 13 december 1887 niet een deel van de bibliotheekcollectie had laten veilen, was de kans

groot geweest dat vandaag de dag de oudste boekband in Nederland in de abdijbibliotheek had gestaan. Vrijwel alle handschriften en 100 van de 150 incunabelen zijn toen van de hand gedaan. In 1625 heeft abt Jan Moors (ca. 1581-1641), toen de Norbertijnen al bijna vijftig jaar uit Berne bij Heusden waren verdreven, de twee huizen van de Broeders van het gemene leven in Den Bosch gekocht, inclusief hun bibliotheek. De kern van de huidige bibliotheekcollectie bestaat nog altijd uit een groot aantal boeken uit de bibliotheek van de Bossche Broeders, waaronder 104 boekbanden uit hun eigen binderij.

Dateren van boekbanden is buitengewoon moeilijk. Er staat immers vrijwel nooit wanneer het vervaardigen van de boekband werd voltooid. Het jaar van uitgave van het boek in de boekband geeft in ieder geval een beginjaar aan. Vóór dat jaar kan de boekband in beginsel niet vervaardigd zijn, behalve bij een zogeheten “bandtransplantatie”.

Afgaande op het jaar van uitgave in de abdijbibliotheek zou de boekband met signatuur AvB1500040 de oudste boekband moeten zijn. De inhoud is een Keulse incunabel, gedrukt ca. 1473: Thomas van Cantimpré, Bonum universale de proprietatibus apum, [Keulen], [Drukker van Augustinus, 'de Fide'], [rond 1473]. in-2. (GW M46646). Het boek heeft gestaan in de bibliotheek van de Bossche Broeders van het Gemene Leven, met de signatuur S 1. De handgemaakte initialen zijn vervaardigd in het scriptorium van de Bossche Broeders.

Omdat de Bossche Broeders een eigen binderij hadden, mogen we aannemen dat ze het boek over de bijen vrij snel gebonden zullen hebben toen ze het verworven hadden. Een andere aanwijzing dat deze boekband tot de vroegste boekbanden uit deze binderij behoort, is de eenvoud van de band en het gebruik van alleen het oudste bandstempel, het gestileerde, vierkante bloemetje dat in de kruisingen geplaatst is van de voor deze binderij ook zo kenmerkende drie lijnen. Deze zelfde bloem is gebruikt als borgplaat van de riemklampsluiting!

Boekband: (290x219x51 mm) heel kalfsleer over rondom afgeschuinde houten platten (Szirmai p. 219, [d]; platdikte aan de randen 8 mm; platdikte in het midden 13 mm), vijf dubbele ribben (witleren bindingen). De bevestiging van de bindingen aan de platten is van het type Szirmai p.223, [c], [C]. Op beide platten het kenmerkende patroon van horizontale, verticale en diagonale drie fileetlijnen, met in de hoeken van de kruisingen een vierkante bloem met vier bladen (7x7 mm), restanten van twee messing riemklampsluitingen (sluitrichting van achterplat naar voorplat; basisvorm muiter: vorkvorm (28x16x45 mm), twee nagels, klamp, vorkvorm (25x16x33 mm), borgplaat: vierkant (23x23 mm), een bloem met vier kroonbladen, de blaadjes gescheiden door kleine inkepingen, elk blaadje met piramidestreepjes, in het midden (plek van de meeldraden en stampers) drie concentrische cirkels met één nagel), zadelsteekkapitaal, één rood schaapsleren klaviertje, maculatuur verwijderd (één fragment, het achterste dekblad, 280x202 mm, handschrift in twee kolommen (kolombreedte 90 mm; middeleeuwse tekst, Latijn, twee kolommen, uit het vierde hoofdstuk van het Boek Prediker) met minimaal 32 regels, met rode initialen); perkamenten schutbladen met reparatie hechtingen; op folio [30]r een rode initiaal met het voor het Scriptorium van de Broeders kenmerkende gestileerde witte vierkante bloempje met vier blaadjes.

Jan Storm van Leeuwen, KBR, Ms. II 1010, V.D.G. 1172 & KB, 78 A 29

In de Brusselse KBR bevindt zich een band Piérart de Tielt uit Doornik die wellicht de oudste mij bekende band is (Ms II 1010, V.D.G. 1172), want in de tweede helft van de 14de eeuw te dateren. Maar misschien is een hulselband uit Maastricht van 1350 of wat later net iets eerder gemaakt, die

bevindt zich in de Haagse KB (78 A 29). Logischerwijs komen ze allebei uit het zuidelijke deel van de Nederlanden, waar toen het culturele zwaartepunt lag.

In mijn boekje over de boekband in Brabant (Der Bucheinband im Herzogtum Brabant c. 1400-1626) staan enkele wat latere banden, maar dan weer vroeger dan de banden van Van Gruytroey en uit Agnietenberg op de site.

Toen ik indertijd de vraag naar de oudste band van de Nederlanden zag, ben ik meteen gaan zoeken; ik was er een tijd tevoren toch mee bezig geweest, dat wil zeggen: met bestempelde banden, die minder moeilijk te dateren zijn (en soms vrij makkelijk) dan onbestempelde en in mijn werk heb ik eigenlijk alleen met de eerste te maken. Ik had de keuze tussen de Maastrichtse hulselband (KB Den Haag 78 A 29) en degene die ik opstuurde. De inhoud van de Haagse band was lange tijd in de 15e eeuw gedateerd en pas in de late 20ste eeuw naar 'tweede helft 14de eeuw' verschoven, welke datering ik voor de band overnam - een vrij ruime datering dus. De bestempeling van het zeem-achtige leer is gering en nauwelijks zichtbaar: alleen rond het centrale beslagdeel in de vorm van blinde boogjes. Ik koos voor de wat beter te dateren band in de Brusselse KBR, die het naamstempel draagt van 'P. de Tielt'. De band werd door Prosper Verheyden getoond en gecatalogiseerd in de wereldtentoonstelling in Antwerpen, afdeeling Oud-Vlaamsche kunst, deel V, Boekbanden als no 222 - ik stuur een foto van het item mee. Verheyden besprak De Tielt later ook en relateerde hem aan de Doornikse Pierars dou Tielt, een binder, kopiist en verluchter, die in 1351 bekend was; dat was in zijn artikel 'La reliure en Brabant; in de bundel Le livre, l'estampe, l'édition en Brabant du XVe au XIXe siècle. Gembloux: J. Duculot, 1935, waar ik de passage op p. 148 heb gefotografeerd voor je. Ik stuur ook een afbeelding van een wrijfsel van de drie stempels op de band mee, waaronder die met de naam. Verheyden's identificatie lijkt goed te kloppen en dat zou betekenen dat de band grofweg rond 1351 te dateren is.

Steven van Impe, Hendrik Conscience Antwerpen

"Erg benieuwd of de jury de datering van 1140 bevestigt of ontkracht." Reactie Lieve Watteeuw: Maaslands, 14e eeuws blad toegevoegd in het midden van het boekblok. Lezing Lieve Watteeuw bij Hendrik Conscience in Antwerpen in 2024.

Marijn de Valk, Zeeuws Archief Middelburg

In het Zeeuws Archief in Middelburg wordt de administratie bewaard van de Staten van Zeeland. Het oudste onderdeel daarvan is het Bourgondisch-Oostenrijks archief, inventarisnummer 1 is met zekerheid te dateren op 1431/1432. De datum staat in inkt op de band geschreven in de donkere vlek aan de linkerkant.

De Zeeuwse bestuurders maakten elk jaar een financieel overzicht in tweevoud. Na het afhoren van de teksten werd er één exemplaar naar het hof in Mechelen gestuurd als verantwoording van de financiën. Het andere exemplaar bleef in het archief in Middelburg. We vermoeden dat de band, naast het beschermen van de inhoud, ook de functie had van een soort verzegeling: na het binden kon er geen tekst meer bij of af.

Deze rekeningen werden heel gebonden in perkamenten omslagen zonder platkernen. De perkamenten katernen zijn direct gestrengeld. Grappig is dat de vroegste banden ooit gerepareerd zijn door stukken perkament in te zetten met behulp van een naaimachine. Zie de foto's.

Wat wel vreemd is, is dat op deze band geschreven staat 'voor het hof'. Is dit dan het Mechelse exemplaar dat teruggekomen is? Dat begrijp ik niet goed.

De tekst in de inventaris luidt: *1ste rekening van 1431 juli 14 tot 1432 oktober 1 afgehoord 1433 april 30.*

N.B. In deze rekening wordt verantwoord de bede, toegewezen op 1428 augustus 17 (3de jaar). De rekening is afgehoord te Middelburg door Berthelemi à la Truye en Josse de Stelande. Achter in de rekening is gehecht, een staat van achterstallen, getrokken uit de rekening.

Emy Thorissen Brabant-collectie Tilburg

Brabantse boekbanden:

-KHS 9

[Jacobus van Gruitrode], *Meditatiën en gebeden* (in het Middelnederlands). Ms. Perkament en Papier. 's-Hertogenbosch: Tertiarissenklooster Bloemkamp, circa 1500.

Band: Houten platten met leer overtrokken: paneelstempel 'Christus als Man der Smarten in graftombe met passiewerktuigen' en losse stempels.
Binder: Broeders van het Gemene Leven te 's-Hertogenbosch.
Scriptorium: Tertiarissenklooster Bloemkamp te 's-Hertogenbosch.

(Brabant-Collectie | Universiteitsbibliotheek Tilburg; KHS 9)

-TF HS 23

Henricus de Busco, *Psalterium feriatum* (in het Latijn). Ms. Papier. Eindhoven: Onser Lieve Vrouwen op die Hagen, 1496.

Band: Houten platten met leer overtrokken. Middenkader met ruitpatroon van drie lijnen met losse stempels (rozet, bloempje en lelie)
Binder: Vermoedelijk uit klooster Mariënhage te Eindhoven.
Scriptorium: Klooster Mariënhage te Eindhoven. De letters H en B op het voorplat zijn geïdentificeerd als Henricus de Busco, 27ste profeste uit dit klooster.

(Collectie Theologie | Universiteitsbibliotheek Tilburg; TF HS 23)

Bijlage 3: De boekbandenslinger